

واحد ارومیه

دانشکده علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجهی کارشناسی ارشد (M.A.)

موضوع:

بررسی اصلاحات غازان خان (دوره ایلخانان)

استاد/اساتید راهنما:

دکتر علی سالاری شادی

دکتر حبیب ارجمندزاده

نگارش:

محمد نوجوان

تابستان ۹۳

صلى الله عليه وسلم

سپاسگزاری

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»

سپاس و ستایش بی‌کران خداوند بی‌همتایی را سزااست که دریای علم و حکمتش را کرانه‌ای نیست. خدایی که چراغ هدایت خویش را برای تحصیل علم و دانش فرا روی این بنده‌ی حقیر قرار داد تا از تاریکی به سوی نور و روشنایی رهنمون سازد. نقش و جایگاه استادان گران‌قدر به عنوان هدایت‌گران فعالیت‌های پژوهشی و تحقیقی برکسی پوشیده نیست؛ این امر در انجام این پایان‌نامه نیز آشکار و هویدا است. اینک که در پایان دوره‌ی تحصیلات تکمیلی قرار گرفته‌ام، بر خود واجب می‌دانم که از زحمات اساتیدی که در این راه، بنده را یاری نمودند و مورد لطف و عنایت خود قرار دادند، تشکر و قدردانی نمایم؛ از محبت‌ها و زحمات اساتید فرزانه‌ام، جناب آقای دکتر «علی سالاری شادی» و جناب آقای دکتر «حبيب ارجمندزاده» که راهنمایی این پایان‌نامه را پذیرفتند و با صبر و حوصله از هیچ‌گونه مساعدت و راهنمایی در به ثمر رساندن این تحقیق، دریغ نفرمودند و این‌جانب را رهین منت و فضل و بزرگواری خود نمودند، از ژرفای جان سپاسگزارم. زحمات عزیزان و دوستانی که این‌جانب را یاری نمودند، ارج می‌نهم. از خداوند متعال، توفیق روز افزون و آرزوی طول عمر با عزت و با سعادت و پُربركت را برای همه‌ی آنان مسئلت می‌نمایم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده.....	۱

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱. مقدمه.....	۳
۲-۱. تعریف و بیان مساله.....	۳
۳-۱. سؤال اصلی.....	۴
۱-۳-۱. سؤالات فرعی.....	۴
۴-۱. فرضیه‌ها.....	۴
۱-۴-۱. فرضیه اصلی.....	۴
۲-۴-۱. فرضیه فرعی.....	۴
۵-۱. روش‌شناسی تحقیق.....	۵
۶-۱. اهداف و ضرورت تحقیق.....	۵
۷-۱. جنبه‌های جدید بودن و نوآوری.....	۵
۸-۱. ادبیات و پیشینه تحقیق.....	۶
۹-۱. منابع تاریخی.....	۶

فصل دوم: اصلاحات اقتصادی

۱-۲. ایران در رویارویی با ایلخانان مغول.....	۱۱
۲-۲. سلطنت گیخاتوخان.....	۱۵
۳-۲. سلطنت بایدو.....	۱۷
۴-۲. سلطنت غازان خان.....	۱۸
۱-۴-۲. اسلام آوردن غازان.....	۱۹
۵-۲. مالیات در دوره مغولان.....	۱۹
۱-۵-۲. نظام مالیاتی در عهد ایلخانان.....	۲۶
۲-۵-۲. انواع مالیات در عهد ایلخانان.....	۲۸
۳-۵-۲. اوضاع مالیاتی دوره ی غازان خان تا پیش از اجرای سیاست اصلاحات مالیاتی.....	۳۰
۱-۴-۵-۲. مخارج اردوها.....	۳۱

- ۳۲.....۲-۵-۵-۲.ستمکاری حکام و مأموران مالیات در ولایات.....
- ۳۴.....۲-۵-۶.اصلاحات غازان خان در جمع آوری مالیات.....
- ۳۵.....۲-۵-۶-۱.سوء استفاده از فرمان‌ها و احکام.....
- ۳۶.....۲-۵-۶-۲.اصول سیاست اصلاحات مالیاتی.....
- ۳۷.....۲-۵-۶-۲-۱.تثبیت میزان مالیات‌ها و تعیین و تدوین ضوابط مالیاتی.....
- ۳۷.....۲-۵-۶-۳.عدم مداخله ی حکام در امر مربوط به نظام مالیاتی.....
- ۳۹.....۲-۵-۶-۴.تدوین قانون‌نامه: (دفاتر قانون).....
- ۳۹.....۲-۵-۶-۵.تعیین میزان انواع مالیات‌ها و خراج.....
- ۴۱.....۲-۵-۶-۶.نصب العین قراردادن الواح مالیاتی.....
- ۴۲.....۲-۵-۶-۷.تاسیس دیوان قانون و یاسامیشی.....
- ۴۳.....۲-۵-۶-۸.کاهش و یا حذف مالیات تمغا.....
- ۴۳.....۲-۵-۶-۹.لغو مالیات تمغا در ولایت خوزستان.....
- ۴۴.....۲-۵-۶-۱۰.تأثیر حذف تمغا بر نظام مالی و تولیدی.....
- ۴۴.....۲-۵-۶-۱۱.تنظیم و ترتیب نحوه وصول مالیات‌ها و خراج و وضع موعد ثابت برای آن.....
- ۴۸.....۲-۶-۱.کشاورزی.....
- ۴۸.....۲-۶-۱.انواع مالکیت‌های زمین در زمان مغول.....
- ۵۴.....۲-۶-۲.ترویج کشاورزی و مسأله زمینهای بایر.....
- ۵۷.....۲-۶-۳.درک و بیان اهمیت کشاورزی و کشاورزان.....
- ۵۷.....۲-۶-۴.ساخت روستا در مناطقی که قابلیت کشاورزی داشتند.....
- ۵۸.....۲-۶-۵.تأمین آب.....
- ۵۹.....۲-۶-۶.تأمین بذر و نهال.....
- ۵۹.....۲-۶-۷.تثبیت مالکیت زمین و استرداد زمین‌های متصرفی به صاحبان آنها.....
- ۶۰.....۲-۶-۸.تأمین مایحتاج روستاییان تا زمان برداشت محصولات.....
- ۶۱.....۲-۶-۷.بازرگانی و تجارت.....
- ۶۴.....۲-۷-۱.شیوه خزانهداری.....
- ۶۵.....۲-۷-۲.سرو سامان بخشیدن به پیمان‌ها و اوزان.....
- ۶۵.....۲-۷-۳.ربا خواری و اصلاح آن.....

فصل سوم: اصلاحات قضایی

- ۷۲.....۱-۳.وضعیت قضایی و تشکیلات قضایی در دوره ایلخانان.....

- ۱-۱-۳. تشکیلات قضایی قبل از مغول..... ۷۲
- ۱-۱-۳. تشکیلات قضایی دوره مغولان و ایلخانان..... ۷۶
- ۱-۲-۱-۳. دوره اول: دوران ایلخانان غیرمسلمان ما قبل غازانی..... ۷۷
- ۲-۳. اسلام آوردن ایلخانان و اصلاحات حقوقی و قضائی عصر غازان..... ۸۰
- ۱-۲-۳. آشنفگی کار قضا..... ۸۳
- ۲-۲-۳. ستمکاری حکام و مأموران مالیات در ولایات..... ۸۴
- ۳-۲-۳. مظالم ایلچیان..... ۸۷
- ۴-۲-۳. سوء استفاده از فرمانها و احکام..... ۹۰
- ۵-۲-۳. سندسازی و دعوی‌های باطل..... ۹۱
- ۳-۳. احیای حقوق اسلامی و شرع مقدس..... ۹۶
- ۴-۳. احیای دستگاه قضایی..... ۹۷
- ۱-۴-۳. قاضی القضا و دیوان قضاء..... ۹۷
- ۲-۴-۳. قاضی..... ۹۸
- ۵-۳. محاکم سنتی مغولان؛ محدودیت و تداوم..... ۹۹

فصل چهارم: اصلاحات مذهبی و دینی

- ۱-۴. وضع مذهب نزد مغولان..... ۱۰۳
- ۱-۱-۴. مغولان و دین بودائی..... ۱۱۱
- ۲-۱-۴. مغولان و آئین مسیحیت..... ۱۱۵
- ۳-۱-۴. مغولان و اسلام..... ۱۱۸
- ۴-۱-۴. وضعیت دینی و مذهبی در دوره ارغون..... ۱۲۰
- ۵-۱-۴. اصلاحات دینی و مذهبی غازان..... ۱۲۳
- ۱-۵-۱-۴. ابعاد اصلاحات دینی و مذهبی غازان خان..... ۱۲۴

فصل پنجم: اصلاحات نظامی

- ۱-۵. تشکیلات و تقسیمات لشکری..... ۱۳۳
- ۲-۵. مشکلات و موانع و اصلاحات نظامی..... ۱۳۸
- ۱-۲-۵. مشکل تامین منابع مالی و اصلاح آن..... ۱۳۸
- ۲-۲-۵. مقابله با خودسری نظامیان..... ۱۴۴
- ۳-۲-۵. اسلحه و تجهیزات جنگی..... ۱۴۵
- ۴-۲-۵. جلوگیری از فروش برده های مغول..... ۱۴۶

- ۱۴۶..... ۵-۲-۵. تقویت نیروی نظامی در سرحدات
- ۱۴۷..... ۵-۲-۶. مقابله با گروه های نظامی غارتگر
- ۱۴۷..... ۵-۲-۷. لشکرکشی ها به سوریه و مقابله با ممالیک
- ۱۴۹..... ۵-۳. نتیجه گیری
- ۱۵۳..... ۵-۴. فهرست منابع

چکیده

تهاجم تاریخی مغول در فاصله سالهای ۶۱۶ تا ۶۱۹ ه. با ویرانی و کشتار گسترده‌ای در کانون‌های مدنی ایران همراه بود. با نشستن غبار فتنه مغول زندگی بر ویرانه‌های شهرها و روستاهای ایران در شرایط بسیار دشواری ادامه یافت. با وجود این به سبب کشمکش‌های نظامی و لشکرکشی مغولان در ایران دامنه ویرانی‌ها روز افزون بود. اگرچه با تشکیل حکومت ایلخانی چشم‌انداز تازه‌ای برای بازسازی ایران پدید آمد، اما بی‌ثباتی اوضاع کشور و تفاوتها و تعارضات قوم غالب و جامعه مغلوب مانع شکل‌گیری جریان سازندگی و فراگیری آن بود. روی کار آمدن «غازان‌خان»، سلطان مسلمان، تحول ویژه‌ای را در حکومت ایلخانی و مناسبات آن با جامعه ایرانی نمودار ساخت. اهتمام غازان به اصلاحات پر دامنه اجتماعی، سیاسی، اداری، اقتصادی و حقوقی زمینه تازه‌ای را در دوره ایلخانی به وجود آورد. مهمترین پیامد این رویداد مهم تاریخی تغییر نگرش فرمانروایان مغول ایران، نسبت به رعیت و مشارکت جامعه ایرانی در سازندگی بود. این پایان‌نامه درصدد است تا با بررسی اصلاحات غازان‌خان، پیامدهای این تغییر نگرش و رفتار را در دوره مغول بررسی نماید و نقش فرزندانگان ایرانی به خصوص خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی را در شکل‌گیری این اصلاحات و رونق ایران در آن دوره تاریخی مورد مذاقه و بررسی قرار دهد.

واژه های کلیدی

ایلخانان، اصلاحات، غازان، اصلاحات حقوقی، اصلاحات سیاسی و نظامی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱. مقدمه

دوره حاکمیت یابی مغولان و تشکیل حکومت ایلخانی در ایران یکی از ادوار مهم و سرنوشت ساز تاریخ این کشور محسوب می شود. تهاجم مغول برای نواحی عمده‌ای از ایران سرنوشت شومی را به ارمغان آورد و مناطقی آباد و پیشرفته را به ویرانی و تباهی کشاند و حیات شهری ایران را دستخوش انحطاط کرد. پس از فرونشستن غبار حملات مغول، نابسامانی‌های سیاسی ناشی از ساختار حکومت مغولی به کشمکش‌های نظامی و ظهور نارضایتی‌های داخلی انجامید. عدم توجه حکام فاتح مغول به ساختارهای سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی موجود جامعه بر دامنه ویرانی‌ها و انحطاط حیات شهری ایران افزود. اما تغییر مذهب غازان خان، هفتمین فرمانروای ایلخانی، نقطه عطفی در تاریخ حاکمیت مغول‌ها در ایران به شمار می‌رود. غازان با اصلاحات خود، تحولاتی را در ساختار حکومت ایلخانان به وجود آورد. محتوای این اصلاحات بهبود بخشیدن به حکومت و جامعه ایلخانی با معیارهای اخلاقی و اقتصادی و سرانجام اجرای اصول ایرانی و اسلامی در اداره جامعه بود.

۱-۲. تعریف و بیان مساله

تشکیل حکومت مغولان در ایران با غلبه نظامی بر نهادهای سیاسی، حکومتی، مذهبی و همچنین با خونریزی و کشتار مردم شهرها توأم گشت. اما پس از آن که مغولان به‌عنوان ایلخانان و حاکمان سرزمین ایران در رأس هرم قدرت قرار گرفتند و به اداره امور سیاسی و اقتصادی جامعه پرداختند، به دلیل داشتن تفاوت‌های عمیق مذهبی و فرهنگی با ایرانیان مشکلات عدیده‌ای برای مردم ایجاد نمودند. به‌ویژه پیروی آن‌ها از شمنیسم و دین بودائی شکاف گسترده‌ای میان دولت و مردم ایجاد نمود. علاوه بر این میراث ویرانی برجای‌مانده از یورش‌های نخستین، عدم آشنایی مغولان با نظام اجرایی و دولتی در ایران و ویژگی نظامی سپاهیان مغول باعث بروز مشکلات ایجاد بحران‌های جدی در ساختار سیاسی مغولان گردید. ایلخانان مغول برای مقابله با این مشکلات یا دست به اقدامات ناموفق زدند و یا بدون توجه به بحران‌های موجود سرگرم امور دیگر بودند، این وضعیت تا دوره ایلخانی غازان ادامه یافت. اهتمام غازان خان به اصلاحات پر دامنه

اجتماعی، سیاسی، اداری، اقتصادی و قضایی وضعیت و شرایط نوینی را در دوره ایلخانی به وجود آورد. عملی شدن این اصلاحات نتایجی مانند انتقال قدرت از اشرافیت نظامی و قبیله‌ای مغول به دیوانسالاری ایرانی، و بهبود نسبی شرایط اقتصادی را در پی داشت. اما با این وجود، هدف اصلی این اصلاحات، بهبود وضعیت اقتصادی مملکت بود. مسئله اصلاحات و تدابیر اصلاح طلبانه غازان خان، همواره از موضوعات مهم دوره ایلخانی بوده و توجه عده زیادی از مورخان و محققان ایرانی و خارجی را به خود جلب نموده است. بسیاری از پژوهشگران در بررسی اصلاحات این دوره از بررسی انتقادی برنامه‌ها و عملکردهای اصلاح طلبانه غفلت ورزیده‌اند و یا تحت تأثیر منابع تاریخی به تمجید و ستایش از غازان خان بسنده کرده‌اند. حال آنکه اتخاذ یک رویکرد جامع و انتقادی، تعیین و تدقیق جایگاه و نقش رجال سیاسی مانند خواجه رشیدالدین در اصلاحات غازانی، نقش مخالفان در ناکامی بخش عمده‌ای از اصلاحات از عمده مباحث و مسائل ضروری در بررسی اصلاحات در این دوره است. در این راستا می‌توان این سؤالات را مطرح نمود؛

۱-۳. سؤال اصلی

ماهیت، چرایی و موانع اصلاحات غازان چه اهدافی را دنبال می‌کرد؟

۱-۳-۱. سؤالات فرعی

- ۱- اصلاحات غازان در چه زمینه‌هایی انجام شد و این اصلاحات در راستای حل و رفع کدام یک از مسائل و مشکلات بود؟
- ۲- مهم‌ترین موانع اجرای اصلاحات غازان چه بودند؟
- ۳- نقش خواجه رشیدالدین در اصلاحات غازان چگونه و به چه نحوی بود؟

۱-۴. فرضیه‌ها

۱-۴-۱. فرضیه اصلی

- ۱- به قدرت رسیدن غازان خان، مقارن با اوج وخامت اوضاع اقتصادی دولت و مردم بود و بهبود وضعیت اقتصادی حکومت، هدف اصلی غازان خان از اجرای اصلاحات بود.

۱-۴-۲. فرضیه فرعی

۱- مقاومت محافظه‌کاران مغول در برابر اصلاحات و مرگ زودهنگام غازان؛ مانع اجرای کامل اصلاحات شد.

۲- رشیدالدین فضل‌الله همدانی توانست با ارائه برنامه‌های آبادگری تحسین برانگیز خود، اصلاحات اقتصادی و اجتماعی دوران حکومت غازان خان را رقم زد.

۱-۵. روش‌شناسی تحقیق

بررسی اصلاحات در دوره غازان یک تحقیق تاریخی است. لذا این تحقیق نیز مبتنی بر روش تاریخی است. در این روش ابتدا از طریق منابع کتابخانه و اسنادی، اطلاعات جمع‌آوری می‌شود و سپس با توجه به موضوع داده‌ها و اطلاعات گردآوری شده دسته‌بندی می‌شوند. پس از طبقه‌بندی داده‌ها بر اساس فرضیات و بخش‌بندی موضوع کار، نگارش پژوهش شروع می‌گردد. در این مرحله پژوهشگر بر اساس یک روش توصیفی-تحلیلی به ارائه گزارش و تحلیل تاریخی می‌پردازد. توصیف و تحلیل بر اساس تطبیق و مقایسه داده‌ها و سپس اعتبارسنجی آن‌ها صورت می‌گیرد و در نهایت پژوهشگر در هر مرحله نتیجه‌گیری موردپذیرش خود را با تکیه بر استدلال‌ات تاریخی ارائه می‌دهد.

۱-۶. اهداف و ضرورت تحقیق

در عصر حکومت ایلخانی نیز پس از سال‌ها نابسامانی و آشفتگی اوضاع کشور، غازان خان اصلاحات گسترده‌ای را در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی انجام داد که نتایجی مثبت و سازنده در پی داشت. اما این اقدامات اصلاح خواهانه به نحوی مناسب موردبررسی قرار نگرفته و ابعاد مختلف آن تحلیل نگشته است. لذا بررسی اصلاحات مذکور امری ضروری برای مطالعات تاریخ ایران است. علاوه بر این با توجه به نقش اساسی عناصر ایرانی و نخبگان مسلمان در پی‌ریزی این اصلاحات، بررسی تاریخی آن از جهت روشن شدن جایگاه و نقش شخصیت‌های مسلمان ایرانی قابل توجه است.

۱-۷. جنبه‌های جدید بودن و نوآوری

در این بررسی که هدف اصلی آن مطالعه اصلاحات غازان است، سعی بر آن است تا از منظر یک رویکرد انتقادی این مبحث تاریخی مورد بررسی قرار گیرد. بر مبنای این رویکرد انتقادی تلاش ما تنها معطوف به ستایش و تمجید از اقدامات غازان نیست، بلکه ابعاد مختلف این اصلاحات از جمله زمینه‌ها، بسترها، نتایج و موانع مورد مطالعه خواهد بود. از این نگاه می‌توان این بررسی را واجد جنبه‌های نوآورانه دانست.

۱-۸. ادبیات و پیشینه تحقیق

در میان بررسی‌های دانشگاهی اخیر به‌طور نمونه می‌توان به سه تحقیق اشاره داشت که در چند سال اخیر انجام گرفته‌اند.

۱. «جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ربع رشیدی در دوره ایلخانی» عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد مریم طارم است که در سال ۱۳۸۱ در دانشگاه الزهرا انجام شده است.
۲. «بررسی اوضاع اجتماعی و اقتصادی قلمرو ایلخانی در عهد حاکمیت غازان» عنوان پایان‌نامه وحید فلاحی که در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه لرستان از آن دفاع نموده است.
۳. «اسلام‌پذیری ایلخانان با تکیه بر دوران سلطنت غازان» عنوان پایان‌نامه فریبا اعظمی است که در سال ۱۳۸۸ در دانشگاه لرستان از آن دفاع نموده است.

۱-۱۰. منابع تاریخی

از جنبه تاریخ‌نویسی و تاریخ‌نگاری، دوران مغول یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی ایران است. در این مقطع آثار مهم و برجسته تاریخی از سوی مورخان به نگارش درآمدند و اگر امروزه اطلاعات زیادی درباره دوره مغولان وجود دارد به خاطر وجود این آثار است. البته اهمیت این آثار برای موضوعات مختلف تاریخی به یک اندازه نیست. تمرکز بیشتر این آثار بر رویدادها و وقایع سیاسی است و از این جنبه آن‌ها دارای اطلاعات تاریخی نسبتاً گسترده‌ای هستند. لذا از این نظر موضوع این بررسی از جهت وجود داده‌ها و فاکت‌های تاریخی با مشکل جدی مواجه نیست، به‌ویژه آنکه بنیان‌گذار اصلاحات در این مقطع یعنی خواجه رشیدالدین فضل‌الله تاریخ‌نویس بوده و شرح اقدامات اصلاح‌طلبانه را خود گزارش داده است. اشپولر در تاریخ ایران در دوره مغول به شکلی مناسب به این موضوع می‌پردازد. عباس اقبال نیز در تاریخ مغول به این موضوع پرداخته و

شیرین‌بینی هم در اثر سه‌جلدی خود به بحث اصلاحات در دوره غازان توجه جدی نموده است. در ادامه نگاهی به مهم‌ترین منابع اصلی مورداستفاده در این بررسی خواهیم انداخت:

الف- «تجزیه‌الامصار و تزجیه‌الاعصار» مشهور به تاریخ و صاف؛ یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین منابع و مآخذ تاریخ ایلخانان ایران به شمار می‌آید. نویسنده آن شهاب‌الدین یا شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی است معروف به «وصاف‌الحضره». او به سال ۶۶۳ در شیراز تولد یافته و در همان شهر به کسب علم و معرفت پرداخته و به خدمت دیوانی درآمده است. و صاف در دستگاه خواجه صدرالدین احمد خالدی زنجان و خواجه رشیدالدین فضل‌الله، مقامی داشته و در عهد غازان خان و الجایتو به دستیاری وزیر دانشمند رشیدالدین از معاریف و مشاهیر دربار ایلخانی به شمار می‌آمده است و نیز مورد توجه وزیر دیگر خواجه سعدالدین محمود ساوجی بوده است. او در سن ۳۴ سالگی یعنی در سال ۶۹۷ به تألیف کتاب خود پرداخت و تا وقایع سال ۷۲۸ را در کتاب خود آورده است؛ بنابراین کتاب او حاوی وقایع سال‌های بین ۶۵۶: فتح بغداد و ۷۲۸: اواسط سلطنت ابوسعید بهادر خان است (تاریخ و صاف، ۱۳۸۳: مقدمه مصحح). به دلیل نثر متکلف این اثر در این تحقیق از نسخه تحریر آن کتاب استفاده شد. موقعیت نویسنده این کتاب و نزدیکی وی به خواجه رشیدالدین باعث شده این اثر برای آگاهی از اصلاحات این دوره بسیار مفید باشد.

پ- دستور الوزراء اثر غیاث‌الدین بن همام الدین معروف و ملقب به خواندمیر، مؤلف کتاب مشهور حبیب‌السیر. اما کتاب دستورالوزراء دربردارنده احوال وزرای اسلام تا زمان مؤلف است. در واقع این کتاب، دستورالوزراء، شرحی است از احوال وزرای اسلام از آغاز خلافت تا زمان مؤلف یعنی تا انقراض تیموریان و جلوس صفویه. در این کتاب درباره شخصیت خواجه رشیدالدین و اقدامات او می‌توان مطالب مفیدی یافت.

ت- تاریخ حبیب‌السیر اثر دیگری از خواند میر است که در تاریخ عمومی است، مؤلف بخشی از اثر خود را به تاریخ مغولان و ایلخانان اختصاص داده و در جریان شرح دوره غازان به اقدامات او توجه کرده است.

ث- جامع‌التواریخ اثر رشیدالدین فضل‌الله همدانی درباره دوره غازان خان مطالب فراوانی در خود جای داده است. از آثار ارزشمند و کهن درباره‌ی تاریخ، اسطوره‌ها، باورها و فرهنگ‌های

مختلف است. این اثر به تفصیل درباره‌ی قبیله‌های ترک و مغول و همچنین تاریخ پیامبران از آدم(ع) تا حضرت محمد(ص)، تاریخ ایران تا پایان دوره‌ی ساسانیان و تاریخ اقوام و امت‌های دیگر مثل هند، اویغور، چین و فرنگ که با مغولان سر و کار داشته‌اند، نگاشته شده است. بخش‌های دیگر شامل تاریخ دوران پادشاهی *اولجایتو*، تاریخ ادوار و اقوام جهان، صورالاقالیم و مسالک الممالک در دو جلد نوشته و به بخش پیشین افزوده شده که بخشی از جلد دوم این کتاب (**تاریخ اولجایتو**) و جلد سوم آن اکنون در دسترس نیست و در گذر زمان نابود شده است. قسمت اصلی کتاب، جلد اول آن - تاریخ مبارک غازانی - است که دارای اطلاعات بسیار مهم درباره‌ی طوایف مغول، تاتار، عشایر و شعبه‌های آن‌ها، خانان و خاندانگان مغول است. این کتاب از نظر وسعت، اعتبار و شیوه‌ی علمی تدوین و نگارش آن، و از نظر استفاده از منابع اصیل و مورد اعتماد، اعجاب نخستین محققان، خاورشناسان و دانشمندان جهان را برانگیخته است: «در عالم تاریخ نمی‌توان گفت که هیچ کتاب نثر فارسی در قدر و قیمت با **جامع‌التواریخ** برابری می‌نماید.» (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۴۰۵) این کتاب نمونه‌ی کامل دقت و امانت و گواه بارز وسعت نظر و عدم تعصب نویسنده است. سبک محققانه و روش دور از تعصب *خواجه رشید* در تألیف این کتاب در سبک مورخان بعد از وی نیز مؤثر بوده است. تا آنجا که برخی از تاریخ‌نگاران معاصر، **جامع‌التواریخ** را به‌عنوان جسورانه‌ترین و عظیم‌ترین طرح در تاریخ‌نویسی مسلمانان و نیای فراموش‌شده‌ی تواریخ امروز یاد کرده‌اند. (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۷۴۹)

آنچه روشن است این‌که کتاب مذکور، بی‌شبهت به یک دایره‌المعارف نیست. (بیات، ۱۳۸۳: ۱۶۵) این کتاب، ارزشمندترین کتابی است که می‌توان از آن برای جست‌وجوی زوایای تاریک و ناشناخته‌ی عهد فرمانروایی مغولان بهره گرفت.

ج- تاریخ اولجایتو اثر ابوالقاسم کاشانی؛ احتمالاً نویسنده آن یکی از منشیان و وقایع‌نگاران دربار ایلخانی بوده است که مجموعه وقایع روزانه را از مرگ غازان تا وقایع سال ۷۱۸ (سال‌های اول سلطنت ابوسعید) آورده که به نام تاریخ اولجایتو شهرت یافته است.

ح- تاریخ گزیده اثر حمدالله مستوفی که در سال ۷۳۰ تألیف شده و در آن گزارش‌هایی در رابطه با عصر ایلخانان وجود دارد که به نظر می‌رسد بیشتر متکی بر جامع‌التواریخ است.

خ- «کشاورزی و مناسبات ارضی در ایرانِ عهدِ مغول» در دو مجلد (ترجمه کریم کشاورز)؛
تاریخ ایران (ترجمه سیروس ایزدی)؛ «دولت در عهد ایلخانان» و «تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران
در دوره مغول» (ترجمه یعقوب آژند) هر سه کتاب از پطروشفسکی خاورشناس معروف روس
هستند که در نگارش این پایان‌نامه از آنها بهره‌گرفته شد.
علاوه بر این آثار از منابعی دیگر چون تاریخ مبارک غازانی، تاریخ الفی، مجمع الانساب
به تناسب موضوع استفاده شده است.

فصل دوم

اصلاحات اقتصادی

۲-۱. ایران در رویارویی با ایلخانان مغول

پس از حمله مغول بر ایران و تداوم حاکمیت آنان، مغولان کوچ نشین بر اساس سنن زندگانی خود که ایل قوی از طریق تفوق نظامی تفوق نظامی ایلات دیگر را در خود ادغام می نمود، (تسلف، ۱۳۶۵ : ۱۰۶) و بر افراد ایلات مغلوب فرمان می راند، تفوق و غلبه نظامی خود را برای حکومت بر مردم متمدن ایرانی و اسلامی، کافی می دانستند. به عبارت دیگر می توان گفت که تنها عامل مشروعیت آنها قدرت نظامی بود. (لمیتن، ۱۳۷۲: صص ۲۷۱ و ۲۷۳) اما در واقعیت امر، بین مغولان و ایرانیان شکاف عمیق و عظیمی در مناسبات اجتماعی و فرهنگی وجود داشت و مغولان برای مشروعیت بخشی به حکومت خود نخست می بایست این شکاف را پر می کردند. شیوه زندگانی مغولان در ایران هیچ نوع تفاوت آشکاری نسبت به زندگی گذشته آنها در صحرای گوبی پیدا نکرد. آنها چون به یکباره فاتحانه وارد ایران شدند، به فرهنگ و تمدن و آداب و رسوم جامعه ایرانی، از موضع قدرت می نگرستند، و از آن جایی که شیوه زندگانی در صحرا و به صورت ایلیاتی، آنها را جنگاور و جسور و سلحشور ساخته بود و عامل اصلی پیروزی خود را بر جهان متمدن - ایران و چین - در این زندگی جست و جو می کردند برای آن مزیت قائل شده و بدان افتخار می نمودند. (پرگاری، ۱۳۸۱: ۳)

پیش از ورود مغولان به ایران دو جامعه ایرانی و مغولی هیچ گونه تماس و همجواری و در نتیجه آشنایی و ارزیابی نسبت به شیوه زندگانی یکدیگر و احیاناً تعامل فرهنگی نداشتند. قلمرو وسیع قراختائیان بین این دو جامعه فاصله انداخته بود، از این رو دو جامعه ایرانی و مغولی از همان برخورد اولیه نسبت به یکدیگر احساس بیگانگی می نمودند. گذشته از تفاوتی که از نظر زبانی میان دو قوم ایرانی و مغولی وجود داشت، تفاوت در شیوه زندگانی شهرنشینی ایرانیان و صحراگردی مغولان مانع از برخورد نزدیک و همدلی میان دو جامعه ایرانی و مغولی می گردید. (همان: ۴) مغولان به رعایت قوانین «یاسا» که مجموعه ای از عادات و معتقدات متناسب با نحوه زندگی صحرا گردی بود، اصرار می ورزیدند (جوینی، ۱۳۷۵: ج ۱/صص ۱۷-۲۵). به همین علت گروه کثیری از چادرنشینان مغولی با تحقیر نمودن زندگانی شهرنشینی از زیستن در کنار مردم شهرها - که دارای فرهنگ و تمدن به کلی مغایر با آنها بودند - امتناع می کردند. آنها در هیات نظامی و از موضع قدرت از مردم

فاصله می‌گرفتند و از ایجاد روابط اجتماعی و گفت‌وگو با فرهنگ و تمدن ایرانی دوری می‌جستند و حتی اسکان مردم را در شهرها به سخره می‌گرفتند. مناسبات آنها را با ایرانیان فقط زور و شمشیر تعیین می‌کرد. آنها حامل پیام تو و جدیدی برای ایرانیان نبودند. قوانین «یاسا» و همچنین دین شمنی که توأم با خرافات و جادو بود (لمبتون، ۱۳۷۲: ۲۷۷) برای مردم ایران با فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی هیچ گونه جاذبه‌ای نداشت.

غلبه نظامی مغولان بر جامعه ایرانی بلافاصله منجر به حکومت آنها نگردید حدود چهل سال از حمله چنگیز به ایران گذشته بود که هولاکو حکومت ایلخانان را تأسیس کرد. «ایلخانان پس از مدتی متوجه شدند که حکومت بر مردم ایران بدون بهره گرفتن از نخبگان ایرانی امری دشوار و غیر ممکن است» (پرگاری، ۱۳۸۱: ۶) از این رو مغولان برای حکومت بر جامعه ایرانی به ناچار در ساختار قدرت خویش جایگاه و منزلت ویژه‌ای برای عنصر ایرانی در نظر گرفتند و امور مربوط به کشورداری را به آنها سپردند. گفت‌وگوهای ایرانیان و مغولان در وهله نخست از همین طریق، آغاز گردید و موضوع آن بر حسب ضرورت بیشتر سیاسی و مربوط به نحوه اداره کشور بود. این گفت‌وگوها به تدریج در قشر فرمانروایان مغول تأثیر گذاشت. خواجه نصیرالدین طوسی از جمله نخستین نخبگانی بود که بیشتر به دلیل شهرتش در علم نجوم مورد توجه هولاکو قرار گرفت. هولاکو در درجه نخست قصد داشت که از وی بهره‌برداری سیاسی کند، اما پس از چندی خواجه نصیرالدین طوسی از فرصت استفاده کرد و در کنار ایجاد رصدخانه مراغه - که از خواسته‌های مغولان بود - با پذیرفتن مسئولیت اداره موقوفات به حفظ و ترویج میراث اسلامی و فرهنگی ایران دست یازید و به موفقیت‌های بزرگی نیز در این زمینه نائل گشت. (بیانی، ۱۳۸۱: ج ۱ / صص ۳۵۳-۳۵۰)

در یک دوره طولانی از اوایل حکومت ایلخانان اکثریت مغولان با رویکرد نخست، جامعه ایران را به زیر سلطه ظالمانه خود کشیده بودند. آنان اگرچه برای خود پایتخت انتخاب کرده بودند و قصر حکومتی داشتند و از نخبگان ایرانی مستقر در نهادهای شهری - دیوانی و اداری - برای اداره کشور و اخذ مالیات و خراج بهره گرفتند، اما به هیچ وجه حاضر نبودند که شیوه زندگانی صحراگردی و چادرنشینی مألوف خود را ترک کنند و در شهرها استقرار بیابند.

ایلخانان نخستین به حکومت به عنوان یک نهاد سازمان یافته رسمی و دارای نظام ثابت نمی‌نگریستند. آنان با استقرار ایلات خود در دشت‌ها حکومت و سلطه خود را به نحوی غیر روش مند و غیر نهادینه شده اعمال می‌کردند. اتخاذ این رویکرد در سیاست اجتماعی حکومت مغولان پی‌آمدهایی را به دنبال داشت. بر اساس گرایش به سیاست اجتماعی مبتنی بر چادر و صحراگردی، آداب و رسوم و راه و رسم و شیوه زندگی ایلپاتی تداوم می‌یافت و در نتیجه پیروی از «یاسا» به عنوان مجموعه‌ای از مقررات و قوانین مربوط به نحوه لشکرکشی و تشکیل قوریلتای و نحوه پاداش و مجازات افراد، شیوه حکومتی مغولان و اصول زندگانی آنها را متناسب با نظام ایلی و قبیله‌ای تعیین می‌نمود. (زریاب خویی، ۱۳۶۶: ۴۴) پای بندی مغولان مناطق دیگر به این شیوه زندگانی مبانی وحدت آنان را در تمام قلمرو مفتوح تأمین می‌کرد و از نظر سیاسی مرکز اصلی حکومت مغولان همواره در مغولستان (قره‌قروم) باقی می‌ماند. «تبعات اجتماعی اتخاذ چنین سیاستی در داخل مرزهای ایلخانان، بافت اجتماعی شهری و زندگانی شهر نشینی را به تدریج دچار انهدام می‌نمود و کشاورزی به عنوان منبع اصلی معیشت، اهمیت خود را از دست می‌داد. بر این اساس مغولان در چپاول و غارت مردم متمدن شهری با آزادی کامل عمل می‌کردند. این نگرش و رفتار در حکومت مغولان تا زمان به حکومت رسیدن غازان خان (۶۹۴ هجری) غلبه داشت» (پرگاری، ۱۳۸۱: ۸).

هم‌زمان با غلبه نگرش صحراگردی در حکومت ایلخانان، عده‌ای از سران مغول به تدریج با تأثیر پذیرفتن از فرهنگ و تمدن ایرانی، جذب زندگی شهر نشینی و اسکان یافته گردیدند و به طرفداری از آن پرداختند. (همان: ۸) این قشر با رویکردی متفاوت به سیاست اجتماعی حکومت مغولان می‌نگریست. آنان به سیاست اجتماعی مبتنی بر زندگانی شهری اعتقاد داشتند. هرچند شمار آنها در ابتدا اندک بود، ولیکن به هر حال در قشر حاکمیت ایلخانان به تکاپوی خود برای تحقق اهداف خویش ادامه می‌دادند. سلطان احمد تگودار که اندکی بیشتر از دو سال حکومت راند (۶۸۳-۶۸۰ هجری)، در تحقق این سیاست اجتماعی می‌کوشید. اما اتخاذ یک چنین سیاستی برای مغولان پی‌آمدهایی در برداشت که برای بسیاری از آنان تحمل این پیامدها دشوار به نظر می‌رسید. در صورت اجرای این سیاست حفظ نهادهای ریشه دار جامعه متمدن ایرانی ضرورت می‌یافت و اداره جامعه مبتنی بر اصول ثابت معمول و رایج در ایران انجام می‌پذیرفت و کشاورزی و چرخه صنعت و بازرگانی نیز مورد توجه قرار می‌گرفت و رو به توسعه می‌گذاشت. گرایش به این شیوه از